

Тетяна Назарук,
студентка магістратури
ННІ філології та журналістики.
Науковий керівник: **В. М. Титаренко,**
кандидат філологічних наук, доцент.

СПРОЩЕННЯ В ГРУПАХ ПРИГОЛОСНИХ У ПІВНІЧНОУКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТКАХ XVI – XVII СТ.

*У статті проаналізовано явище спрощення, що відбите в
пам'ятках північноукраїнського ареалу XVI – XVII ст.,
зіставлено з текстами інших територій
(Акти села Одрехови, “Катехизис” Петра Могили).*

Усі слова в мові складаються із звуків. Фонетика вивчає сполучуваність звуків, закономірності зміни їх у мовному потоці та при словозміні. Важливу роль у формуванні фонетичної системи української літературної мови відіграли звукові процеси кінця XI – XIV ст. Вони були пов'язані передусім із процесом занепаду зредукованих.

В українській історичній лінгвістиці існує потреба вивчення фонетики на матеріалі староукраїнських рукописів різних стилів, історичних періодів та з різних територій походження. Староукраїнська орфографія, що мала традиційний характер, була загалом далека від живого мовлення. На її становлення впливали дві тенденції: а) традиція етимологічного кириличного правопису, підсилена другим південнослов'янським впливом та публікацією граматик церковнослов'янської мови в кінці XVI – XVII ст.; б) потреба відбивати живу мову на письмі. Ці тенденції найчастіше суперечили одна одній, що спричиняло значні труднощі з передаванням на письмі ряду звуків [1, с. 4].

Правопис як система правил фіксації на письмі живого мовлення формально в Україні на період XVI – XVII ст. був відсутній. Отже, для глибшого дослідження фонологічних процесів, що відбувалися в живій українській мові, виявляється актуальним знання староукраїнського мовного узусу і тих явищ, які протягом століть фіксувалися в писемних пам'ятках. Звідси випливає потреба залучити до аналізу значний рукописний джерельний матеріал, зокрема пам'ятки ділового письма, а також з'ясувати причинно-наслідкові зв'язки між фонетичними явищами та фактами їх відбиття в пам'ятках. Нарешті, дослідження еволюції старої фонетичної системи дозволяє глибше зрозуміти сучасні українські правописні норми, історію формування їх фонетичного принципу [там же, с. 7].

Історична фонологія української мови неодноразово була об'єктом опису, зокрема в працях П. Житецького, О. Огоновського, В. Науменка, К. Михальчука, Є. Тимченка, П. Бузука, Л. Булаховського, М. Наконечного, І. Білодіда, Г. Півторака та ін. Серед дослідників фонетики староукраїнських пам'яток слід назвати М. Жовтобрюха, В. Русанівського, В. Склярєнка. Фонетичні процеси в діловій мові XVI – XVII ст. досліджували І. Огієнко, В. Мякішев та інші.

Великий ґрунтовний матеріал та цінні висновки містяться в праці Ю. Шевельова [8], у якій він показав розвиток фонологічної системи української мови від праслов'янської на широкому історичному, діалектному, міжмовному та текстуальному ґрунті. Звукова система північноукраїнських пам'яток досить детально висвітлена в монографії В. Мойсієнка [5], у якій автор підтверджує народну основу тогочасного ділового мовлення.

Об'єктом дослідження є мова текстів актових книг Житомирського гродського уряду 1590 р., 1635 р., актові книги с. Одрехови, "Катехизис" Петра Могили та "Ключ царства небесного" Герасима Смотрицького.

Предмет дослідження – явище спрощення в групах приголосних, що відображено в північноукраїнських актових книгах XVI – XVII ст.

Мета розвідки – виявити та проаналізувати процес спрощення в актах північноукраїнського мовного простору XVI – XVII ст., порівняти особливості його функціонування зі староукраїнськими пам'ятками інших територій та стилів.

Північноукраїнські пам'ятки XVI – XVII ст. дають нам багатий фактичний матеріал для характеристики фонетичних процесів, зокрема явища спрощення.

Як зазначає В. Мякішев, унаслідок занепаду зредукованих у середині слова сталися відчутні зміни в підсистемі консонантизму. Упродовж кількох століть велика кількість нових поєднань звуків функціонувала в незмінному вигляді. Нові ж правила для написань одразу вироблені не були. Більшість написань, що відбивали такі зміни, припадає на ранньосередньоукраїнський період. Проте боротьба між традиційними написаннями й новою живою вимовою значною мірою відображена ще в пам'ятках XVI – XVII ст.

Нові групи приголосних, що постали в давньоукраїнській мові ще в XI – XII ст. унаслідок втрати зредукованих, не завжди легко вимовлялися, деякі з них виявилися з цього погляду досить складними, тому, природно, окремі звуки при їх вимові пропускалися. Отже, разом з появою нових груп приголосних розпочалося їх спрощення. Спрощення – це зменшення кількості приголосних звуків у групі приголосних унаслідок випадіння деяких із них [2, с. 201].

Передусім, спрощувалися тризвукові сполучення, середнім приголосним у яких був проривний [d], [t], а кінцевим – сонорний [n], [l] або африката [c]. Важкими для вимови були й звукосполучення «два сонорні + африката» або «два сонорні + сонорний»: *масльнии – маслний – масний; сьльньце – солнце – сонце; гьрнчар – горнчар – гончар; стькло – стекло – скло*.

Спростилися в українській мові звукосполучення з двох проривних – [kd], що утворилося внаслідок втрати між ними [ъ]: *къде – кде – де*. Це спрощення належить до пізніх фонетичних явищ, уже до періоду, коли давньоукраїнська мова перестала існувати. Воно властиве лише українській та білоруській мовам [4, с. 218].

Спрощення в групах приголосних, які відбиті в північноукраїнських текстах XVI – XVII ст., глибоко проаналізував В. Мойсієнко [5], але в цій розвідці досліджуване явище ми зіставили з текстами різних територій і різних стилів.

У студійованих пам'ятках спостерігаємо випадіння одного приголосного зі сполучень, що склалися з трьох елементів і більше. Спрощення таких скупчень приголосних, зазвичай здійснюється усуненням зімкненого в середині позиції, що, на думку Ю. Шевельова, почалося, мабуть, іще наприкінці давньоукраїнської доби, набуло великого поширення за ранньосередньоукраїнських часів і пізніше не припинялося [8, с. 620]. Можна виокремити три типи поєднань залежно від того, який приголосний займає середню позицію: зімкнений (зімкнено-щілинний), фрикативний чи сонорний.

Виділимо випадки випадіння приголосних із зімкненням (зімкнено-щілинним) у середині позиції, який випадає:

стн > сн: *власного* (45), *наме^снико^м* (60) (АЖГУ 1590), *вла^сно^у* (100), *ше^сна^оца^м* (110) (АЖГУ 1635), *власноиѣ* (136) (с. Одрехови), *зъ власнои* (64) (Катехизис), *власные* (42), *намѣсниковъ* (20) (ГС);

ждн > жн: *ка^{жс}дую* (50) (АЖГУ 1590), *ка^{жс}дым* (99) (АЖГУ 1635), *ка^{жс}домѣ* (4) (ГС);

стч > сч: *месчаных* (99) (АЖГУ 1635);

стц > сц: *по ме^сцахъ* (99) (АЖГУ 1635), *мѣсцѣ* (184) (с. Одрехови), *мѣсцѣ* (58) (Катехизис), *мѣсцѣ* (5) (ГС).

Порівняно з Житомирськими актами, у записях с. Одрехови, "Катехизисі" Петра Могили та "Ключі царства небесного" Герасима Смотрицького прослідковуємо схожі збіги приголосних, у яких відбулося спрощення. У пам'ятках інших територій та стилів трапляються також інші групи, які зазнали спрощення:

здн > зн: *празниковъ* (39) (ГС);

рдц > рц: *срѣѣ* (62) (Катехизис), *срѣѣ* (3) (ГС);

дц > ц: *двацать* (184) (с. Одрехови).

Варто вказати, що поряд зі словами, у яких відбулося спрощення, досить часто наявні написання, де це явище не відбито: *вла^{ст}ны^у* (44), *ше^{ст}на^оца^м* (50), *ме^{ст}ца* (60), *ме^{ст}цкую* (60), *наме^{ст}нико^м* (64), *на ме^{ст}цу* (71) (АЖГУ 1590), *тыжнемъ* (30), *ѣчастниками* (35), *подвластными* (40), (ГС), *запоустный* (64) (с. Одрехови).

У Житомирських актах 1590 року засвідчене спрощення звукосполучення [kd], що утворилося внаслідок втрати між ними [ъ]: *де* (42) (АЖГУ 1590) із *где* – *къде*.

Отже, великий збіг приголосних утруднює вимову, і українській мові він не властивий. Цим пояснюється явище спрощення в групах приголосних або втрати у вимові одного із звуків таких груп, що зумовлюється характером звукосполучень приголосних, темпом мовлення та іншими факторами. Одна з особливостей спрощення в українській мові полягає в тому, що, на відміну від російської, спрощений в усному мовленні приголосний не передається і на письмі.

Таким чином, у пам'ятках XVI – XVII ст., писаних на різних територіях і різних стилів, спрощення відображено на письмі. Як засвідчив матеріал, цей

процес відбито в різних групах приголосних. Однак подекуди наявні слова, у яких збережено написання без спрощень, що можемо пояснити, по-перше, традицією написання, по-друге, можливо, аналізований процес ще не повністю завершився в живому мовленні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Видайчук Т. Л. Розвиток фонетичної системи староукраїнської мови другої половини XVI – XVIII ст. на тлі правописної традиції / Т. Л. Видайчук. Автореф. дис... канд. філол. наук. – К., 2004. – 18 с.
2. Історія української мови. Фонетика / [М. А. Жовтобрюх, В. М. Русанівський, В. Г. Скляренко]. – К.: Наукова думка, 1979. – 351 с.
3. Крижанівська О. І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматика: навч. посіб. / О. І. Крижанівська. – К.: ВЦ «Академія», 2010. – 248 с.
4. Курс сучасної української літературної мови / За заг. ред. Л. А. Булаховського. – Т. 1. – К.: Радянська школа, 1951. – 519 с.
5. Мойсієнко В. М. Фонетична система українських поліських говорів у XVI – XVII ст.: Монографія / В. М. Мойсієнко. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. Івана Франка, 2006. – 446 с.
6. Мякишев В. Язык Литовского Статута 1588 года / В. Мякишев. – Kraków, 2008. – С. 175-179.
7. Сучасна українська літературна мова: Вступ. Фонетика / За заг. ред. І. К. Білодіда – К.: Наукова думка, 1969. – 432 с.
8. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / Ю. Шевельов. – Харків: Акта, 2002. – 1054 с.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

АЖГУ 1590 р.	Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. / Упорядник В. М. Мойсієнко. – Житомир, 2004. – С. 42-82.
АЖГУ 1635 р.	Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. / Упорядник В. М. Мойсієнко. – Житомир, 2004. – С. 90-216.
ГС	Герасим Смотрицький. Ключ царства небесного / Уклад. В. М. Мойсієнко, В. В. Німчук. – Житомир: Полісся, 2005. – 124 с.
Катехизис	Катехизис Петра Могили / Упорядкував А. Жуковський. – Київ – Париж, 1996.
с. Одрехови	Акти села Одрехови [Прикарпаття. Пам'ятки української ділової писемності XVI – XVII ст.] – К.: Наукова думка, 1970. – 260 с.